

Pedagogia Sistèmica i Complexitat: nous paradigmes per a un temps de canvi

Introducció

Abans de passar a escriure directament sobre el contingut de la conferència inaugural d'aquestes VII Jornades d'Innovació de l'etapa d'Educació Infantil, que es van dur a terme sota el títol de "Créixer i conèixer en un món complex", els dies 6 i 7 de setembre del 2004, voldria fer un parell de comentaris.

El procés de preparació de la meua intervenció va ser molt llarg, sabia prou bé el que volia dir i a la vegada sabia que ho havia de fer d'una manera que realment fos coherent amb el que sentia. No em resultava gens fàcil assumir el repte d'obrir les Jornades i córrer el risc de plantejar-ho de tal manera que no tingués la certitud de que sortiria bé, de si li agradaria a la gent, i seria prou profitós. Aquest és un repte que cada vegada que algú fa una intervenció ha d'assumir, però jo el sentia especialment en aquesta ocasió perquè moltes persones havien dipositat la seva confiança en el que podia plantejar.

Pensava en tot això i m'adonava que em resultava força accessible parlar dels abordatges sistèmics i de la complexitat des d'una dimensió més conceptual, donat que tenia prou elements a incorporar en aquest nivell, i això disminuïa el meu neguit, però alhora també em preocupava pensar que d'aquesta manera eludia la meua responsabilitat de presentar el tema tal i com jo el sentia en el meu cor. Finalment, i penso que es va poder comprovar suficientment, vaig optar per assumir el risc de fer-ho d'una forma més vivencial i compromesa, assumint que al fer-ho d'aquesta manera podia no respondre del tot a les expectatives dipositades en mi. El que sento ara és que les coses van anar bé, i vaig rebre de les persones assistents prou miralls de reconeixement, tant per haver sigut capaç d'afrontar la situació amb tota la seva complexitat, com pel discurs desenvolupat, i aprofito de nou l'ocasió per agrair de tot cor aquest reconeixement, que té un gran valor per a mi.

Per una altra part hi ha un altre aspecte que potser no resulta tan explícit però que per a mi també tenia molta rellevància. Tinc el convenciment que, així com passa en una sessió de formació puntual, en la que resulta positiu emmarcar-la en diferents moments, treballant inicialment l'ara i l'aquí a través d'alguna proposta de consciència corporal senzilla, i tancant-la amb algun treball de representació, en situacions més àmplies com poden ser unes Jornades, en les que es fan sessions continuades, passa exactament el mateix. Aquest va ser també un dels motius pels que vaig fer la proposta de fer un petit treball de sensibilització corporal i tot seguit la visualització sobre els pares i la família d'origen. Estava força convençut de que al fer això com a punt de partida general es crearia un ambient de serenitat, a la vegada que una implicació significativa amb el que anàvem a compartir al llarg dels dos dies de treball, i que aquesta sensació perduraria en cadascun dels actes que s'havien de dur a terme. L'experiència va posar en evidència que això també es va complir, i un comentari que em van fer vàries persones al acabar va ser: *"Han sigut unes Jornades molt intenses, amb una gran qualitat en el contingut, i a la vegada les coses han funcionat amb molta calma, ens sentim alhora engrescades i tranquil·les"*. Comentaris com aquest són un regal per les orelles i una constatació de que els objectius que ens havíem marcat globalment per les Jornades van resultar gratificants per a la majoria.

Finalment voldria dir que haig d'agraciar a totes les persones que vàreu assistir a les Jornades el respecte manifestat al llarg de la meua intervenció, especialment pel que fa al treball de la visualització. Era una proposta agosarada i soc conscient que, en alguns casos, complexa de viure. La vaig proposar amb un gran respecte, i les motivacions responien a conviccions molt sinceres respecte la importància de les nostres històries familiars per a la nostra vida, tant a nivell personal com a nivell professional, tenint en compte el tipus de tasca que tenim encomanada. Al final de la conferència vaig proposar-vos que no li donéssiu massa voltes a tot plegat, així com que no ho rebutgéssiu instantàniament fins que no hagués passat una mica de temps, de manera que després quedàveu lliures per fer el que volguéssiu amb aquesta experiència, i potser que us poguéssiu permetre que algunes de les imatges i de les sensacions viscudes poguessin fer el seu efecte mica en mica.

Ara que ja ha passat força temps des d'aleshores, encara us demanaria un darrer esforç, que es mantindria en el mateix anonimat en el que es va donar allò que va succeir en la vostra visualització en aquell moment. Si per algú aquella visualització, o el contingut de la xerrada globalment, o el contingut de les Jornades en el seu conjunt, van comportar algun canvi significatiu en les seves vivències personals o professionals, li agrairia que m'ho fes saber, via correu ordinari, via telefònica, via correu electrònic, mantenint en l'anonimat la vostra identitat si us cal¹. Per a mi resultaria significatiu poder veure si

---

¹ Podeu escriure'm a l'ICE o trucar-me a: Carles Parellada, ICE UAB, Edifici Rectorat, 08193 Bellaterra (935811650-Carles.Parellada@uab.es)

realment la proposta tenia sentit més enllà de la coherència de les paraules i les intencions. Sé que aquestes coses solen fer força mandra, però com que algunes persones m'han fet arribar espontàniament les seves impressions, m'agradaria poder-hi aprofundir una mica més per tal de poder replantejar-la i aprofundir-la en properes ocasions. Moltes gràcies per endavant!

L'educació no és neutre, l'escola té un compromís amb les persones i la societat, i aquesta té obligacions vers els infants i l'educació

Ens han promès, durant molt de temps, que amb els avantatges del sistema econòmic vigent en el nostre món occidental, arribaria un dia que viuríem en la societat de l'oci i el benestar. Avui per avui sabem que això no solament és una fantasia sinó que és una mentida grollera, encara més, té conseqüències molt importants per a la vida de les persones. La primera pregunta que em ve al cap és: a costa de qui s'havia d'aconseguir aquesta fita? No cal donar massa voltes per saber la resposta perquè la trobem dia a dia en els mitjans de comunicació, sigui més explícita o més solapadament. Caldria afegir una segona pregunta: a costa de què?, tant si ens la fem a nivell personal, com a nivell social, com a nivell ecològic. Sens dubte ens van enredar i cada dia ens enreden més, i el més increïble de tot és que deixem que així sigui. La tercera pregunta, doncs, i és una pregunta que m'agradaria que planegés al llarg de la meva intervenció, perquè moltes de les coses que vull plantejar van en la direcció de crear un estat de consciència que ens ajudi a afrontar millor el repte que s'hi amaga, seria: per què continuem deixant-nos enredar?

La reflexió que neix d'aquests interrogants, no pot deixar-nos indiferents, especialment en els temps que corren en els que la filosofia neoliberal impulsada pels grans interessos econòmics del capitalisme disfressat de democràcia aigualida, i pel poder militar d'alguns països, converteix el teatre del món en una cruel representació d'una humanitat desdibuixada.

No podem tornar enrera i enyorar un discurs que va tocar sostre, per raons que ara no aprofundirem (la lluita de classes, el poder de les masses, l'estat igualitari, ...). A nous temps nous reptes, i la necessitat de nous paradigmes situats en perspectives, mirades, més ajustades al coneixement que tenim en aquests moments, a nivells molt diversos.

Tal i com vaig dir aquell dia, no patiu, no convertiré aquest document en un míting, no és el meu estil, ni és el lloc, ni el moment, però aquest posicionament inicial és indispensable, al meu entendre, per no oblidar el marc en el que estem, i em porta a ser coherent amb una idea que sovint em deixo pel final i avui voldria posar en primer lloc: l'escola s'ha de comprometre amb una educació democràtica i solidària, és a dir, s'ha de constituir a partir d'una consciència i una pràctica que desenvolupin abastament els valors que es destil·len de la cooperació.

D'on neix la força del viure?

Al meu entendre, i amb això també em faig ressò del que molts altres pensen i diuen, és el moment per treballar en la direcció que ens permeti passar dels protocols de poder als de reconeixement. Maturana² ho exemplifica molt bé al filosofar sobre el que

---

² "Amor y juego: fundamentos olvidados de lo humano", Humberto Maturana y Gerda Verden-Zöllner, J.C. Saez Editor (Chile 1993). Els llibres que surten en aquestes referències bibliogràfiques, o en la bibliografia complementària, que no es troben a les llibreries del nostre país perquè estan publicats per editorials d'Amèrica del Sud, es poden demanar, per encàrrec, a la llibreria Xoroi de Barcelona (llibreria@xoroi.com, www.xoroi.com, C/ Berlinès 20, 08022 Barcelona, 934185336, 932116921 fax). Algunes referències també les podeu trobar a la pàgina web d'Humberto Maturana: www.matriztica.org

ell anomena “cultura matrítzica”, arrelada als valors de la societat matriarcal i a l'estela del que ha denominat la biologia de l'amor.

Permeteu-me, doncs, que introduueixi un treball que ens apropa, que ens suggereix alguna cosa en aquesta direcció. Per fer-ho vaig dedicar una petita estona a fer un treball de sensibilització corporal i tot seguit una visualització sobre els nostres pares i la nostra família d'origen. El text que ve a continuació recull la realització d'aquesta proposta i està redactat com si ho estiguéssim vivint, de nou, a la pràctica:

En primer lloc deixem a sota del seient tot el que tenim a les mans, perquè res ens destorbi, i ens posem ben asseguts a la cadira. Ens fixem en el recolzament dels peus al terra, si hi arribem amb comoditat, i fins i tot podem moure els peus dins de les sabates mirant d'eixamplar-los el màxim possible. Sovint hem oblidat que tenim els peus, sempre ens en anem cap el cap, i això ens porta molts problemes, és com si uns éssers que estem preparats per la bipedestació, una gran conquesta filogenètica de l'espècie, ens haguéssim tornat éssers voladors, per la qual cosa no estem preparats, ni morfològica, ni psicològicament (dit d'una altra manera, massa vegades se'ns en va el cap!). A banda d'això, del terra recollim l'energia que necessitem per mantenir-nos actius al llarg de tantes hores d'activitat. A l'escola us podeu fixar que els nens i nenes que cauen de les cadires, o que tenen els peus al damunt del seient, o que es balancegen cap enrera, són nens i nenes inestables que freqüentment mostren dificultats de concentració i de relació. No és una casualitat.

Des d'aquest recolzament dels peus al terra, observem com tenim els turmells, si estan tensos o distesos, podem forçar-los una mica per adonar-nos més clarament de la diferència (és a partir de la diferència que els éssers humans aprenem la major part de les coses). Continuem cames amunt i ens fixem també en la flexibilitat del genolls, un peça clau en el sistema articular de l'esquelet, una frontissa d'un gran valor a l'hora de poder-nos sostenir drets molta estona, així com fer moviments més gràcils, o al contrari, més encarcerats. Dels genolls passem a les caderes i deixem que els isquions, aquestes dues puntes pronunciades dels ossos il·líacs de la pelvis, quedin molt ben situats damunt del cul del seient. Automàticament la columna vertebral s'adreça i l'esquena recupera la seva postura natural, que és la que hauríem de mantenir quan estem asseguts per tal de no patir mals d'esquema, entre d'altres possibles molèsties.

Al col·locar millor la columna automàticament notarem que els omoplats i els ombros també necessiten recol·locar-se i això fa, al seu torn, que l'esternon s'obri i comenci a circular millor la respiració. Gaudim d'unes quantes inspiracions i expiracions intenses, permetent ocupar el màxim de volum possible amb l'aire que entra, i deixant que surti tot el que traiem per tal de deixar anar, a l'hora, aquelles coses, pensaments, sensacions que no ens aporten cap benefici si queden atrapades en el nostre interior. Podem imaginar-nos, mentrestant, que tenim un cordill que està a la coroneta del cap i ens estira cap el sostre. D'aquesta manera sentim dues forces, la de la gravetat, que ens porta cap el terra, i el del cordill que ens permet mantenir-nos ben estirats sense cansar-nos. Viure còmodament en aquest equilibri és una assegurança contra molts malestars corporals, i sens dubte, psicològics.

Podem moure una mica els omoplats, pe acabar de situar-los, sense fer més força de la necessària, sense brusquedats, i també podem moure en diferents direccions el coll per anar desencaixant les tensions de les cervicals. Mentre anem fent aquests micromoviments, anem permetent-nos que els ulls ens pesin i es vagin tancant perquè a continuació us vull proposar un exercici que consta d'una visualització interior³ i requereix no estar pendents del que ens envolta al nostre exterior. No forcem res, mica en mica deixem que els ulls es tanquin. Aquests és un espai, encara que gran, i encara que som molts, de seguretat, tot està pensat perquè ens sentim mínimament còmodes i perquè no hi hagi grans interferències, confieu en el que us dic, no es tracta d'un experiment sinó tan sols d'una pràctica imaginativa que no requereix de cap preparació.

De totes maneres, allò que diré són tan sols suggerències, no són ordres que s'han de complir taxativament, a mesura que us hi aneu trobant còmodes podeu anar realitzant l'exercici. Cada cop estem en una millor posició de calma, el rellotge s'ha aturat i simplement deixem que passi allò que va arribant-

---

³ Les visualitzacions són estratègies utilitzades sovint en els exercicis de meditació i en abordatges terapèutics com la Gestalt, la hipnosi eriksoniana, les Constel·lacions familiars, ... També solen utilitzar-se per crear estats de relaxament i disponibilitat amb infants i nois i noies de diferents edats als centres educatius. Els resultats d'aquestes tècniques aplicades a l'educació són sorprenents (“Luz de estrellas: meditaciones para niños”, Maureen Garth, Editorial Oniro (Barcelona 1991))

nos a través de les propostes que us faré, que d'entrada potser us sorprendran, però que estan fetes amb molt de carinyo i respecte, i de la vostra pròpia vivència.

Quan sigui possible, cadascú segueix el seu propi ritme, imagineu-vos que teniu al vostre pare a la part dreta darrera vostra. Si us apareix a la part esquerra no hi ha cap problema, no té més importància⁴. Imagineu-vos a la vostra mare a la part esquerra de la vostra esquena. Mica en mica els aneu sentint i veient més clarament. Potser algú es resisteix, potser a algú li queda diluït, o el pare, o la mare, o tots dos, no importa fem allò que surti espontàniament. No ens culpabilitzem de res, i evitem començar a fe'ls-hi retrets, simplement els sentim a darrera nostra. No importa si són vius o morts, no importa si hi estem enfadats o fa temps que no els veiem, procurem mantenir-los en aquesta posició.

A mesura que sigui possible us imagineu al darrera del vostre pare als seus pares, els teus avis paterns, i al darrera de la teva mare els seus pares, els avis materns, encara que potser no els vàreu conèixer, procureu tenir-los en aquesta situació. No importa si les imatges que us arriben son de quan eren joves o de quan eren grans, accepteu de bon grat la imatge que us arriba. Continueu amb una bona posició corporal sobre la cadira, amb el cos relaxat però present, i amb els ulls tancats.

Si és possible, i encara que no els pugueu visualitzar d'una forma clara, imagineu-vos al darrera del vostre pare i dels seus pares a tots els homes de la vostra saga familiar, una llarga fila d'homes que arriben fins molt enllà, i al darrera de la vostra mare i els seus pares, a totes les dones de la vostra història familiar, fins allà on arribin.

Mentre això es va dibuixant internament, d'una forma pausada, tant lentament com us sigui possible, us imagineu que us gireu cap a la seva direcció, mirant especialment al vostre pare i a la vostra mare sense perdre de vista l'estela dels homes i de les dones que hi ha al seu darrera. Si us ve de gust, si és el moment podeu fe'ls-hi una ullada més precisa als vostres pares, els podeu mirar procurant que la vostra mirada no sigui arrogant, despreciativa, rancuniosa, sinó una cara amable, distesa, malgrat les coses pendents que hi pugui haver entre vosaltres. Deixeu que ells us embolcallin amb la seva pròpia mirada.

Quan aquesta situació s'estabilitzi imagineu-vos que els hi parleu i els hi dieu el següent: **Gràcies per tot el que em vàreu donar, gaudiré de la vida que em vàreu traspasar i amb la meva vida honraré la força que de vosaltres m'ha arribat. Us demano que mireu amb bons ulls la vida que tinc i l'aprofitaré mentre pugui!**

Ho dieu lentament, mirant de que les paraules surtin de dins del cor. No és indispensable que racionalment creieu amb el que esteu dient, tan sols ho dieu i si resulta autèntic per a vosaltres és suficient, les explicacions són innecessàries, no cal comprendre-ho tot.

A continuació seria bo que els hi poguessis dir: **Deixo amb vosaltres totes aquelles coses que us pertoqueu, jo tan sols soc el fill, vosaltres sou els pares, els grans, us torno la responsabilitat d'aquelles coses que vàreu dipositar en mi però que no em corresponien, sé que ho vàreu fer per amor i jo us ho retorno amb amor!**

Dit això, i sentint els efectes que genera en el vostre interior, podeu fer una darrera acció, molt lentament, sincerament, si és possible, i sinó ja trobareu un altre moment per completar-ho: inclineu delicadament el vostre cap en direcció cap el terra, davant dels vostres pares, no cal que sigui d'una forma molt pronunciada però si suficientment clara i precisa. **Sentiu l'efecte d'aquesta reverència en el vostre cor.** Quedeu-vos en aquesta posició el temps que calgui. Després, poc a poc, aixequen lentament el cap i torneu a mirar-vos als vostres pares i a tots els que abans els havien precedit. Alguna cosa ha canviat en vosaltres i també en ells.

Quan us sembli suficient, lentament, i sense obrir encara els ulls, torneu a girar-vos cap endavant deixant de nou als vostres pares i a tots els homes i dones de la vostra família, al darrera vostra. Col·loqueu bé el cos, respireu profundament i noteu les sensacions que us arriben. Viviu, si és possible, l'agraïment per tota la seva entrega i bondat, i carregueu-vos d'ella. Amb confiança, quan cadascú estigui preparat, podeu imaginar-vos que feu unes petites passes endavant, creant una certa distància entre ells i vosaltres, i aleshores imagineu-vos que mireu endavant, cap a l'horitzó, i deixeu que us arribin les imatges que apareguin, sense forçar res.

---

⁴ Algunes persones em van comentar a posteriori que havien jugat amb aquestes posicions i que els semblava que el pare continuava estant millor a la dreta, i la mare a l'esquerra

Mica en mica, cadascú al seu propi ritme, trobeu el moment per obrir els ulls i, sense desenganxar-vos de les sensacions viscudes, comenceu a reintegrar-vos en la realitat en la que estem, sorprenent-vos de la llum, dels colors, de les formes, de l'espai, de les persones que us envolten, ..., i conserveu ben arrapades al vostre cor les vivències que acaben de desenvolupar-se. Encara no és el moment de judicar-les, d'analitzar si han sigut bones o dolentes, cal deixar que les imatges que han aparegut facin el seu efecte al llarg d'aquests dos dies, i encara més, al llarg d'un temps, abans de voler-les avaluar, criticar, o el que creieu necessari.

*La pregunta que ve a continuació, ara que ja hem obert els ulls i tornem a estar connectats en aquesta realitat, en l'ara i l'aquí, és molt simple: **D'on ens ve la força de la vida?** La resposta també és molt simple, **la vida ens ve de la vida, la força ens arriba amb la vida que hem heretat dels nostres pares.** És indispensable estar connectats amb aquesta força per aspirar a viure una vida plena, en harmonia amb nosaltres mateixos, amb els demés i amb el món que ens envolta. La complexitat de la qüestió ve de com podem conviure amb aquesta simplicitat desempallegant-nos de tots els destorbs que ho dificulten. A partir d'ara alguna cosa ha canviat. Podem continuar estan molestos amb els nostres pares perquè no ens van comprendre suficientment, perquè no ens vàrem sentir prou escoltats, perquè ens van utilitzar en guerres que no ens pertocaven, ..., i també podem reconèixer l'amor que hi havia en les seves accions i res es comparable a això. Acceptar aquest fet és acceptar al cent per cent la vida, acceptar-la a qualsevol altre tant per cent és limitar-la en la mateixa mesura.*

Assentir a la vida, i a les seves imprevisibilitats, ens dota d'una força insospitada. Estar en posició permanent de queixa i de retret per tot el que ens va mancar, hagués pogut ser, o ens manca, ens desgasta profundament. Hem de vetllar per viure en l'esfera de les energies que ens vitalitzen, per al nostre benestar i pel benestar dels nostres fills i dels nostres alumnes.

Em sembla que tots estaríem d'acord en que l'autèntica força per viure no sorgeix de l'acumulació de diners, propietats, coneixements, ni tampoc del poder. Potser per algunes persones pugui ser així. També per algunes altres aquesta força prové del món de les idees, però tampoc. En definitiva, **del que estic parlant és del sentiment que neix en el moviment profund que es dona al passar del tenir al ser.** Tal i com apareixia en la descripció de la visualització, seguint el que diu Maturana, que ha recollit el llegat de molts altres pensadors i científics, la força per viure ve del propi viure, i això ho explica magistralment en el seu concepte d'autopoiesi⁵.

Voldria afinar encara una mica més, anar concretant aquestes idees, seguint els plantejaments de Bert Hellinger⁶: **la nostra vida en particular rep la seva força d'aquells que ens l'han donat, és a dir, ens arriba dels nostres pares i d'aquells que van fer possible que ells ens la poguessin transmetre.** Així de simple. Podem donar-li totes les voltes que vulguem, la vida ens ve donada a través del nostres pares. Si volem estar-hi en sintonia, si la volem aprofitar, si volem que la vida ens doni el millor que ens pot oferir, que en tot cas també serà incert, hem d'estar en harmonia amb ells. No importa el que els va passar, no importa el que ens van fer, a totes les famílies hi ha pàgines obscures, històries complicades, equivocacions més o menys importants, però si ens atorguem l'arrogància de creure que som millors que ells, la vida no estarà del tot disponible per a nosaltres i ensopegarem una i altra vegada en les mateixes pedres sense poder sortir d'aquest cercle viciós.

L'amor és allò que fonamenta l'essència humana i el creixement de les persones

Seguint amb el que estava dient, si som capaços de reconèixer i acceptar l'amor dels nostres pares el podrem utilitzar per a desenvolupar la nostra vida, i a més ens posarà en disposició de transmetre'l. Els éssers humans hem evolucionat, i ho continuem fent

⁵ Podeu trobar aquest document a: www.xtec.es/~cparella/Activitatsformacio/Curs0405/JornadesInfantilset04/autopoiesi.PDF

⁶ "La felicidad dual: la psicoterapia sistémica de Bert Hellinger", Editorial Herder (Barcelona 1995)

encara que costi de creure, gràcies a l'amor. Aquells membres de l'espècie que van ser capaços de mantenir millors sentiments amorosos són els que millor van sobreviure⁷.

Això flueix en una dinàmica equilibrada del donar i el rebre, els pares donen i els fills reben, i la relació entre educadors i infants s'ha de constituir de la mateixa manera. Si aquesta dinàmica es trenca i són els fills els que han de donar, per uns pares poc presents, o perquè estan en risc emocional important, ..., aleshores tot se'n va en orris, els fills ocupen un lloc, adquireixen un poder, i també una responsabilitat, que no els pertoca, i més endavant passaran factura per aquest desequilibri (exigint eternament als pares, maltractant a les seves parelles, transferint-ho als seus alumnes, ...). Tanmateix, si els alumnes són els que es fan càrrec dels seus mestres, perquè aquests tenen la seva mirada posada en una altra direcció, per motius diversos, es donen conseqüències semblants.

Una bona manera de pensar en aquests aspectes és imaginar-se, i de fet desenvolupar-ho a la pràctica, que portem als nostres pares en el nostre cor, igual que hi hem de fer un lloc pels nens i nenes de les nostres classes i llurs famílies.

A la pràctica docent, i per suposat a la vida quotidiana, trobem molts exemples d'aquesta manca d'harmonia: quan busquem culpables, quan sempre hi ha alguna raó externa que impedeix que les coses surtin bé, quan ens deixem emportar per estereotips/etiquetes/expectatives, ... Queixar-se d'allò que no es viu com a just és un dret i una reivindicació necessària, mantenir-se permanentment en la queixa ens debilita perquè impossibilita trobar sortides. De tot plegat se'n pot derivar una premissa, al meu parer molt important: davant d'una situació qualsevol, abans de deixar-nos arrossegat per les primeres emocions que ens envaeixen, aprenem a destriar entre allò que ens dóna força i allò que ens la treu i ens debilita.

El tàndem biologia-relació i el paradigma de la complexitat en els contextos educatius

Encara que potser no ho he explicat d'una manera tan clara, del que he dit fins ara se'n poden derivar dues idees importants: en el viure, des d'aquest abordatge que en fan Maturana i Hellinger, que utilitzo com a representants emergents actuals de molts altres que amb ells, i abans d'ells, van crear les bases en les que se sustenten els seus discursos, apareixen dues components complementàries, per no dir indisociables: el valor d'allò que a l'ésser humà li arriba de la seva biologia, dit d'una altra manera, l'actualització ontogenètica de la seva evolució filogenètica, i la rellevància de la vinculació emocional i afectiva, que és allò que es construeix a través de la relació.

Dels molts referents que podria utilitzar per donar sentit a aquest plantejament em centraré en dos que en aquests moments són els que sento amb més força:

- . Els processos de vida, que tenen com a representants més reconeguts a Humberto Maturana⁸, i Mauricio i Rebeca Wild⁹
- . Els enfocaments sistèmics de la comunicació i les relacions, amb Paul Watzlawick¹⁰ i Bert Hellinger¹¹ com a exponents més clarividents

⁷ Això ho explica molt bé en Sebastià Serrano en el seu llibre "Comprendre la comunicació", editorial Proa (Barcelona 1999)

⁸ "El sentido de lo humano", Humberto Maturana, J.C. Saez Editor (Chile 1991)

⁹ "Educar para ser" (1999) y "Calidad de vida", Rebeca Wild, Editorial Herder (Barcelona 2003)

¹⁰ "Teoría de la comunicación humana", Paul Watzlawick, Janet Beavin y Don D. Jackson, Editorial Herder (Barcelona 1981), y "El arte del cambio", Paul Watzlawick y Giorgio Nardone, Editorial Herder (Barcelona 1992)

¹¹ "Reconocer lo que es", Bert Hellinger y Gabriele Ten Hövel, Editorial Herder (Barcelona 2000)

La imbricació entre biologia i relació, entre els processos de vida i la comunicació, és el que millor il·lustra, al meu entendre, la idea de la complexitat, tenint en compte que faig referència explícita al món educatiu. Fora també molt interessant parlar de la complexitat des de la perspectiva més genètica, que explica que tots els fenòmens de la vida i del món que coneixem fins ara s'estructuren i desenvolupen segons tres grans principis: la diversitat, l'autoorganització i la cooperació¹².

Veurem com, també des d'aquest abordatge en els contextes educatius, emergeixen aquests principis amb una força prou significativa com per posar en evidència la seva rellevància. De fet Edgar Morin aprofundeix tant en una dimensió com en una altra en els seus diversos llibres, i és un dels autors actuals que ha treballat d'una forma més entenedora aquest concepte¹³.

Supervivència i autorealització

Malgrat m'endinsaré en aquest tàndem entre biologia i relació, amb aquest parell de conceptes de supervivència i autorealització, procuro mantenir-me fidel, també, al que parlava inicialment sobre el tipus de societat en la que vivim, i el tipus d'educació que volem desenvolupar. Considero necessari no oblidar-me de les dues preguntes que plantejava des d'un bon començament: com és que ens deixem enredar?, i d'on surt la força per viure?

Si entenem per autorealització el procés que l'ésser humà segueix per a transformar-se en una persona, aprofitant la frase i el sentit que li dona Carl Rogers¹⁴, i que d'alguna manera tindria que veure amb l'autonomia i la responsabilitat, molt lluny de la realització que es sustenta en el prestigi, el poder i l'acumulació, sembla més aviat que avui en dia vivim més en la direcció de la supervivència, i això té a veure especialment en tenir un sostre, pertànyer a un grup i poder satisfer les necessitats bàsiques, dit d'una altra manera, tenir alguna cosa que posar-se a la boca, cada dia, no de tant en tant. Si ens fixem en les estadístiques mundials, les dades són esgarrifoses, la qual cosa és una injustícia absoluta de la que tots en som partícips, d'una manera o altra, amb major o menor intensitat.

Sobreviure, però, també té a veure amb superar els paranys de la manca d'estabilitat emocional en la que moltes persones estan atrapades. En aquest sentit les estadístiques també són eloqüents, i dramàtiques: en el darrer congrés internacional de psiquiatria que es va desenvolupar a Barcelona a finals de l'any 2003, es va posar en evidència que dintre d'uns quinze anys, és a dir, quan els nens i nenes que avui tenim a les classes de parvulari passin al món adult, de cada tres n'hi haurà un que tindrà problemes de salut mental. Tot i defugint de la relativitat de les estadístiques no hi ha dubte que les coses no van en una bona direcció.

Mauricio i Rebeca Wild parlen exhaustivament d'aquestes qüestions en els seus llibres. Ens expliquen que la relació entre supervivència i autorealització és funcional sempre i quan la comunitat garanteixi la supervivència i la persona segueixi un itinerari de creixement sustentat en els processos de vida. Comunitat i individu poden caminar

---

¹² Maturana planteja aquesta complexitat des del concepte d'autopoiesi, i parla de cinc principis: autonomia, emergència, clausura, autoconstrucció i reducció autopoietica: "La realidad, ¿objetiva o cosntruida?", fundamentos biológicos de la realidad I, Humberto Maturana, Editorial Antrhops (Barcelona 1995)

¹³ Morin té tres llibres en aquesta direcció: "Introducción al pensamiento complejo", Editorial Gedisa (Barcelona 1990), "Tenir el cap clar", Editorial Eumo (Vic 1999), y "Los siete saberes necesarios para la educación del futuro", Editorial Paidós (Barcelona 2001)

¹⁴ "El proceso de convertirse en persona", Carl Rogers, Editorial Paidós (Barcelona 1989)

plegats si es donen també els mecanismes afectius i relacionals adequats, per tant la comunitat ha d'estar constituïda en el marc del reconeixement i la cooperació, i no pas en els protocols de poder, i l'individu ha de tenir la certesa de que pertany al grup i que serà sostingut sempre que ho requereixi el seu propi procés de creixement. Per això a l'educació necessitem parlar d'escolta i d'acompanyament, més que d'ensinistrament i conducció.

En la mateixa línia, un projecte educatiu coherent ha de comprometre a la comunitat i ha d'afavorir una clara consciència vers la importància d'aquest compromís. Aquest és, també, un dels aspectes de la complexitat en la que viu circumscrita l'escola, que s'ha de moure sempre entre la persona i el grup, entre el desenvolupament de la individuació i el de la comunitat. Si l'educació entra en ressonància amb la realitat social, és a dir, es fa còmplice de l'estatus quo, i viu i educa sols per a la supervivència, pel tipus de discurs i de pràctica que desenvolupa, tant pel que fa al paper dels propis educadors/es, com pel que fa al desenvolupament dels infants, fracassarà estrepitosament i farà el joc que millor li va a la filosofia neoliberal, tot plegat en contra de la pròpia naturalesa humana. Aquest parany és una de les falques del per què continuem deixant-nos enredar pe aquest sistema de vida que en el fons acaba negant la pròpia vida i les seves manifestacions més naturals.

Els processos de vida des de la perspectiva de Mauricio i Rebeca Wild

Com a contrapartida, és encoratjador sentir parlar i llegir a aquests dos grans mestres, que treballen plegats al "Pesta", una escola de l'Equador que va iniciar-se com una llar d'infants i que en l'actualitat compta amb nivells de secundària i algunes experiències en la formació d'adults. El seu discurs té tanta força i tanta coherència, perquè està arrelat a la pràctica, que hom no s'hi pot quedar indiferent. En el fons és un discurs senzill i força proper al nostre coneixement del desenvolupament de la primera infància, especialment. Segons el seu parer i experiència l'èxit educatiu, que contempla tant un creixement harmònic, com la dimensió de la transformació de la comunitat i la pròpia societat, cal tenir en compte quatre grans aspectes evolutius en aquests processos de vida dels que parlem:

. el moviment, és el primer recurs dels infants, tota la seva experimentació, tot el seu aprenentatge, passa inexorablement pel moviment, l'acció i el cos; fa temps que parlem d'això, si fóssim capaços de respectar aquest fet els infants viurien d'una manera molt més gratificant el seu creixement, i la seva escolarització

. la sensorialitat, paral·lelament als àmbits motrius l'infant rep totes les informacions que necessita per constituir el seu sistema nerviós i les bases per la construcció del coneixement a partir dels sentits; cal tractar amablement aquesta dimensió sensorial per a posar a l'infant en contacte amb el món que l'envolta i ajudar-lo a establir criteris i matisos sobre la informació que d'ells li arriba

. el llenguatge, possiblement un dels elements culturitzadors més importants dels que estan dotats els éssers humans, malgrat que també amaga alguns paranys; l'anàlisi que fan del llenguatge egocèntric, del llenguatge semisocialitzat¹⁵, i del llenguatge socialitzat, és tan afinat que ens esclareix molts dels interrogants que estan vinculats a aquesta eina de comunicació

---

¹⁵ En el llibre "Calida de vida", que ja he ressenyat, l'autora, Rebeca Wild, dedica un capítol molt extens a aquest tema

. la representació i el coneixement, per dir-ho d'alguna manera, els infants neixen dotats de les potencialitats necessàries vers l'aprenentatge, amb una curiositat desmesurada, tan sols és necessari que posem al seu abast un context seguritzant emocionalment, i ric en experiències diverses, perquè ells les aprofitin al màxim; en aquest procés d'aprenentatge, de donar significat a les seves experiències, hi juga un paper molt important la representació que es fan de les diferents realitats amb les que conviuen, representacions que tenen una component afectiva molt significativa donada la necessitat dels bebès de simbolitzar aquells sentiments que no poden regular o controlar fàcilment¹⁶.

Per a Mauricio i Rebeca Wild, qualsevol sistema educatiu que se sustenti en el compliment i acceptació dels processos naturals que es donen en el creixement dels infants, és a dir, el desplegament d'aquests quatre elements, serà un sistema que tindrà èxit i garantirà el seu benestar, afavorint la seva capacitat de descentrar-se, conquerint la seva autonomia, i construint la seva identitat, alhora que participant de la construcció d'una identitat més global com la del context social en el que visquin i una identitat ecològica relacionada amb el món que els ha tocat viure, i encara més, assumint el repte de la responsabilitat que els pertoca en cadascun d'aquests àmbits.

Els ordres de l'amor segons Bert Hellinger

En un altre nivell, malgrat no anar-nos-en molt lluny del que hem dit fins ara, allò que facilita la comunicació, i per tant permet que els vincles s'estableixin d'una forma fluida (entre la mare, o persona cuidadora, i el bebè, entre la parella, entre els pares i els fills, entre els germans, entre el mestre i els seus alumnes, ...), té a veure, entre d'altres coses, però especialment, amb una bona fonamentació de l'amor, que es manifesta a través d'un cert ordre, que s'estableix si es respecten tres lleis bàsiques¹⁷:

- . la certesa de que es pertany a un grup, a un col·lectiu
- . l'equilibri en les relacions entre el donar i el rebre
- . l'acceptació de que en els diferents contextos de vida existeixen rols i funcions diverses que cal respectar pel bon funcionament dels sistemes relacionals

Hi ha un amor molt estès, benintencionat, inconscient, que té unes conseqüències devastadores: l'amor cec (ho faig per tu, ho faig en comptes de tu, millor que em passi a mi abans que a tu, ho faig pel teu bé, ...). L'amor cec és la conseqüència d'un desordre en les relacions, quan en el sistema hi ha hagut algú que ha sigut exclòs, quan algú no ha rebut suficientment d'aquells que li van donar la vida perquè al seu temps tampoc ho van rebre, o quan hi ha una ferida entre bons i dolents, víctimes i culpables, o quan algú s'arropa prepotentment el sentiment de ser més gran que un altre al qui li correspondria aquesta potestat, o simplement per sentir-se millor que qualsevol altre.

El camí per a una bona solució passa per un amor incondicional, els infants no han de demanar-lo, l'amor es dona, no es reclama. Cal integrar en el nostre cor l'amor dels nostres pares, d'aquesta manera tindrem força i no ens sentirem debilitats. Cal integrar en el nostre cor l'amor dels pares dels nostres alumnes pels seus fills, d'aquesta manera els infants no hauran de lluitar per sobreviure en un espai que se'ls pot fer molt hostil. Aquest tipus d'amor del que parlo no té traducció pedagògica, no existeix una

¹⁶ "L'experiència emocional d'ensenyar i aprendre", I. Salzberger i altres, Edicions 62-Rosa Sensat (Barcelona 1989)

¹⁷ "Relació família-escola, ... un amor impossible?", Carles Parellada, revista Aula de Innovación Educativa, nº 103/104, marzo 2001, páginas 47/53 (www.xtec.es/~cparella/Articles/artfamiliaescolaamorimpossible.PDF)

didàctica pertinent, és quelcom innegociable: si volem que l'educació ajudi a desplegar totes les potencialitats dels infants s'ha de sustentar en aquesta integració profunda d'uns i altres.

Dubtes significatives i preguntes que poden orientar-nos

Davant de totes aquestes qüestions poden aparèixer un tou de preguntes, més aviat neguits o dubtes al voltant de l'interrogant de si és possible sortir del que sembla un carreró sense sortida:

- . És possible canviar el que sembla impossible? No podem dir que en l'actualitat es vegin massa esclatxes optimistes en aquest sentit.
- . Gairebé està tot dit, imaginat, comprovat, ..., no serà que estem davant d'una situació irresoluble? Realment el coneixement teòric que hem acumulat aquests darrers anys és incalculable, la pregunta que ens podem fer en aquest sentit és per què no el sabem aprofitar.
- . No sembla tot plegat massa complicat, no està tot massa confós, no és excessivament incert? El nivell d'inseguretat i incertesa en el que ens movem en aquests moments és extraordinàriament elevat, no sabem massa bé que pot passar demà mateix, ni quantes coses haurem d'assimilar en poc temps, ...
- . Estem preparats per assumir aquest paradigma de la complexitat, que d'alguna manera ve a donar-li la volta al món educatiu en el que ens movem?

Per no caure en el parany de quedar-nos immòbils davant de circumstàncies tan desfavorables, sense capacitat de reacció, i per tal d'evitar una postura massa pessimista, podem plantejar-nos algunes preguntes que orientin direccions vers les que podem treballar per millorar-les, preguntes força concretes que ens ajudin a cercar camins més clars i satisfactoris per a fer front als nostres neguits. Són preguntes fetes per a l'exploració, personal i compartida:

- . Tenim les emocions al punt?, com estan els nostres ordres de l'amor?
- . Comprenem el paper que juguen els processos de vida en el desenvolupament dels infants?, hem integrat el valor del que és biològic, allò que arriba de la vida i la consolida?
- . En quina mesura, personal i professionalment, estem atrapats en un cercle viciós, repetint esquemes d'accions i enfrontant-nos als mateixos conflictes?, en quina mesura ens sentim cansats, desvitalitzats, ...?
- . Quina representació ens fem de com ens sentim?, quin sentit li podem atribuir a tot plegat?

A partir d'aquestes preguntes m'ha semblat suggerent continuar donant sentit al meu discurs a partir de dues perspectives complementàries: per una part, què és el que podem fer a nivell d'actuacions concretes, puntuals, ..., sense tenir que esperar grans esdeveniments per a posar-les en marxa; per una altra, plantejar-nos alguns objectius, a curt i mig termini, per tal de tenir algunes fites que seguir a l'hora de pensar en un procés de transformació progressiu.

El compromís amb l'acció

L'experiència, i la reflexió sobre aquesta, ens han demostrat que existeixen molts camins per aconseguir canvis en la direcció que orienta aquest document. Són accions possibles que, ben dosificades, sense pretendre anar massa ràpidament, han de donar bons resultats i moltes satisfaccions:

- . **Evitar anticipar-se** és, probablement, el requisit bàsic per a poder fer un bon acompanyament. Quan parlo d'aquest aspecte sempre poso el mateix exemple, perquè

em sembla molt suggerent, tenint en compte que estem parlant dels processos de vida. La reacció d'un nadó quan conquereix un objecte, o una relació, pels seus propis mitjans, no té res a veure amb la d'aquell que veu interrompuda la seva experimentació abans de poder-la resoldre per sí mateix. En el primer cas es produeix una expressió de plaer, que sabem que va acompanyada d'una descàrrega tònico-emocional que afavoreix la seva estructuració corporal, i també emocional i cognitiva, perquè enforteix la seva autoestima i perquè li permet investigar, tot seguit i abastament, amb allò conquerit, en el cas d'un objecte l'observa, el sospesa, el tasta, ..., després el torna a llençar i recomença la seva recerca; en el cas d'una relació, interactua amb l'altre i deixa que aquest l'amanyagui.

En el segon cas, quan algun adult li dóna l'objecte abans d'hora, o l'agafa a ell per atansar-lo a l'objecte, també es produeix una descàrrega tònico-emocional, però en aquest cas de rebuig, de desplaer, amb la tendència conseqüent a deixar l'objecte o la relació sense cap mena d'experimentació i, a la llarga, es genera un mecanisme d'inhibició vers l'acció, allò que els psicomotricistes anomenem la manca de pulsio de domini.

Malauradament els adults tenim tendència a intervenir abans d'hora, i amb aquesta anticipació bloquegem les capacitats dels infants vers la conquesta del món que els envolta, estroncant els processos de vida que li són naturals. Aquesta actitud és el resultat d'un amor cec vers ells que ens els fa veure com éssers poc capaços, o perquè volem compensar amb la nostra intervenció, disfressada d'estimació, antigues històries personals no resoltes. Sigui com sigui els resultats són prou negatius com per adonar-nos-en i canviar conscientment els nostres esquemes, que es repeteixen en moltes altres situacions, com poden ser activitats a la classe, quan, sota la pretensió de que aprenguin més ràpidament alguna cosa els atipem d'activitats i els resollem els problemes abans de donar-los temps per investigar les possibles solucions, o fins i tot per equivocar-se. El millor antídoto davant d'aquesta intervenció apressada és l'escolta, una escolta significativa que ens permeti observar i interessar-nos sincerament per l'altre, una escolta profunda que ens ajudi a conèixer les característiques dels infants i les dels seus processos, de manera que puguem respectar-los i acompanyar-los ajustadament.

. Aquesta actitud d'escolta i observació va associada a una altra de molt important: **la confiança**. Hem de recuperar la confiança en els propis recursos dels infants i alhora en els nostres propis recursos. Vivim en un temps en el que moltes vegades hem perdut aquesta capacitat, tots plegats, i ens anem contaminant els uns amb els altres. Cada vegada és més palès que els pares i mares deixen d'assumir la seva responsabilitat educativa perquè consideren que no en saben prou. El tipus de relacions que s'estableixen en aquest tipus de societat competitiva i altament sofisticada comporten aquest sentiment de minusvàlua i cal desenvolupar situacions i actituds que permetin recuperar l'autoestima. El treball en equip, l'acceptació i respecte per la diversitat, la consciència de que els infants estan dotats gairebé d'una forma natural per l'èxit, ..., són elements que afavoriran el desplegament d'aquesta confiança necessària per a l'autorealització.

. Pel que fa a aquest respecte del que parlava, voldria dir que cada vegada que entrem en una dinàmica relacional en la que posem una etiqueta, o ens aclapara un sentiment de distància exagerat respecte a una altra persona, o que ens fa sentir-nos superiors o millors a qualsevol, cal aturar-se, prendre consciència del fet i preguntar-nos de què ens protegeix aquest sentiment i quines conseqüències pot comportar. **L'arrogància és**

una de les pitjors acompanyants per esdevenir bons educadors. Així com hem d'evitar els sentiments de culpa, que ens impedeixen avançar, també ho hem de fer amb els de prepotència, perquè impedeixen la comunicació. El que resulta curiós de tot això és que tant uns sentiments com els altres tenen que veure amb històries personals no resoltes. Ens sentim culpables quan creiem que no actuem segons la consciència del nostre entorn cultural, ens sentim arrogants quan creiem que som superiors a algú que realment és més gran en el nostre context familiar. Cal desenvolupar un nivell de consciència més ajustada per tal de no caure en aquests paranys.

. **Es fa necessari que ens orientem sempre que puguem en la direcció del sentiment, de l'acció, que ens dona forces, o que ens debilita menys, decantant-nos pel costat positiu de les nostres experiències.** Aquest recurs, que sembla molt insignificant té unes conseqüències altament efectives. Davant de qualsevol situació de la nostra vida sempre tenim l'opció de mirar-la en una o altra direcció. Els estudis sistèmics del comportament humà posen en evidència que moltes vegades les persones tenim tendència a situar-nos en la posició de víctimes, i perquè això sigui així cal interpretar la nostra experiència des del costat negatiu. Sembla ser que sovint ens resulta més difícil assumir una posició de benestar perquè la diferència entre sentir-se i mostrar-se com a víctima, o com a persona feliç, comporta un grau de responsabilitat ben diferent. No cal dir que tots aquests fenòmens no són casuals, que hi ha dinàmiques relacionals, experiències de la nostra infància, que configuren una certa predisposició en una direcció o en una altra, i tan sols un treball personal consistent permet fer un canvi de perspectiva que ens atorgui la claredat per poder fer aquest petit canvi en la direcció de l'energia que ens dona força.

. De moltes de les coses que es desprenen d'aquestes idees al voltant de la complexitat se'n deriva el fet de que, inexorablement, **a major grau de complexitat,** és a dir, quants més elements diversos portem, incorporem, a la nostra consciència, com més ajustadament interactuem amb els processos de vida dels infants, com més clarament afrontem els paranys de la nostra emocionalitat, **més incertesa es genera** perquè mobilitzem moltes més variables en uns moments en els que encara no tenim respostes per a tots els interrogants que tot plegat planteja. Si podem viure aquesta relació entre complexitat i incertesa com un enriquiment, potser serà més fàcil de poder-la acceptar, malgrat ens generi un cert nivell d'inestabilitat. El que és clar és que hem de defugir de la fantasia de que podem moure'ns en la complexitat sense tenir que pagar la quota de la incertesa que genera. Per poder viure aquesta incertesa amb un mínim de confiança cal que tinguem les nostres emocions al punt, tal i com ja comentava abans.

. També és molt important, en la direcció de les actituds i les accions a desenvolupar, **aprendre a discernir entre la inseguretats i la por.** Sentir-se insegurs és natural davant de qualsevol situació novedosa, o davant de qualsevol situació per la que no tenim una resposta directa i clara. Encara no sé massa bé per què es dona aquest fet, però la meua impressió¹⁸, de fa temps, és que en el col·lectiu de mestres, molt solapadament, estem confonent aquesta inseguretats per una por força visceral. És una de les raons per les quals es justificaria, per exemple, que encara s'utilitzin tantes fitxes o tants llibres de text. Qualsevol mestre amb una mica d'experiència, fins i tot qualsevol mestre que sense experiència ha tingut l'oportunitat de participar d'una formació prou significativa, sap que les fitxes de treball, i en general el material excessivament

---

¹⁸ Conciencia corporal y cambio II: La dialéctica de la expansión-concentración versus el monólogo de las resistencias-seguridades. Con la colaboración de Antonia Rufach (masajista i eutonista), junio 1993, 11 páginas. Podeu trobar aquest document a: www.xtec.es/~cparella/Articles/concienciapocoralyambio2.PDF

estructurat, no són la millor eina per ajudar als infants a aprendre, perquè justament comporten un tipus d'aprenentatge que està lluny de la significativitat i el sentit. I malgrat sabem això, malgrat ho hem parlat moltes vegades, continuem fent servir aquests materials. Què hi ha en el fons d'aquesta, i d'altres situacions similars?

Penso que moltes vegades estem en una posició congelada, estàtica, immobiliària, perquè tenim aquest sentiment de por de que si no fem les coses d'aquesta manera no serem reconeguts, no tindrem èxit, se'ns escaparà la dinàmica de la classe, i altres sentiments per l'estil, arrelats a la sensació de perdre l'amor d'aquells que conviuen amb nosaltres i tenen la potestat d'oferir-nos-lo, per això el veritable amor no és negociable. La por és un sentiment molt primari associat al nostre cervell reticular i límbic, hem de poder processar aquestes sensacions des d'instàncies superiors per a poder col·locar cada cosa en el seu lloc i no quedar-nos atrapats en aquest parany.

Quan algú està instal·lat en la por no pot respondre a raonaments i aleshores les situacions es van contaminant i perdem la nostra objectivitat i la capacitat per mirar la realitat des de la diversitat de les seves manifestacions, situant-nos en processos regressius i involucionistes. Una mostra clara de tot això, a un altre nivell, és la mateixa LOCE, que està sustentada en principis extraordinàriament restrictius en els que es prima el control per davant del creixement. Quan hom sent por, es torna compulsiu vers el control, i això és el principi de l'anul·lació de l'autonomia, de la creativitat i, per tant, de la capacitat per donar sentit a les pròpies accions i, fins i tot, a la pròpia vida.

. **Cal que anem reconeixent, mica en mica, la nostra compulsivitat, seqüela d'un desig incomplet que mai es podrà satisfer, a voler saber-ho tot, a voler comprendre-ho tot, a tenir-ho tot controlat, i assentir, cada vegada més, amb el que ens aporta el viure la pròpia vida, amb totes les seves incompletuds i contradiccions. Cal disminuir la compulsivitat cap a l'acumulació, sense renunciar al coneixement i la consciència.**

. També és necessari adonar-se que **els símptomes** que es manifesten, sigui d'un nen que té dificultats per controlar la seva activitat, o per concentrar-se, ..., sigui d'un adult que somatitza els seus problemes, **són senyals d'alerta i no pas el problema en sí mateix**. Des del moment en que actuem des d'una perspectiva sistèmica, sabem que aquests símptomes són l'emergent d'una disfunció dins del sistema, i per tant, en aquest sentit, el problema no pertany a l'infant o a l'adult que el manifesta sinó al conjunt de relacions en els que aquest interactua. Això és molt important des del punt de vista del diagnòstic, des del punt de vista de la intervenció, i des del punt de vista de la vivència amb la que la persona senyalada viu els aconteixements. Si no desenvolupem aquesta capacitat de discernir entre una cosa i l'altra ens trobarem etiquetant constantment, amb la qual cosa posem en marxa totes les conseqüències de les "profecies autocumplidores", a la vegada que impermeabilitzarem el problema i el convertirem en un tema pràcticament irresoluble, generant un alt nivell de confusió en el context.

Objectius a plantejar-nos

En l'apartat anterior he plantejat algunes actituds i accions a desenvolupar. No són propòsits utòpics, està en les nostres mans poder-les posar en marxa. Certament cal un grau de consciència significativa per a poder-ho fer i sabem que aquesta consciència depèn en bona mesura de com gestionem les nostres emocions i sentiments més primaris. Per això cal, com explicitaré més endavant, una bona

formació personal, no és suficient amb una formació teòrica i fins i tot una completa formació pràctica. Voldria ara, concretar una mica més, fer-me ressò d'aspectes molt coneguts en la nostra cultura educativa i pedagògica, per tal d'enunciar alguns objectius que caldria contemplar en els nostres projectes educatius. Donat que són idees que, tret d'algun cas específic, no introdueixen cap novetat, no m'hi estendré, però vull deixar-ne constància perquè d'aquesta manera es posa en evidència que tenim els recursos necessaris per abordar la nostra tasca professional des d'aquesta dimensió de la complexitat, és a dir, per a construir i desenvolupar projectes d'innovació que comportin la participació i la cooperació:

. **Recuperar el valor dels paràmetres organitzatius:** l'espai, el temps, els materials i els agrupaments, així com de les estratègies metodològiques i dels llenguatges expressius. Podríem escriure un llibre sobre tots aquests aspectes. Aquests quatre paràmetres inicials continuen sent la volta de clau per a desplegar una forma més coherent de treballar a l'escola. Cada vegada que es pren una opció en qualsevol d'ells els resultats que n'obtenim són diversos. No cal que expliciti quines són les formes més significatives de plantejar-los, en funció, o amb la intenció d'aconseguir que la tasca que desenvolupin els infants sigui significativa per a ells, tots sabem prou bé que els processos d'aprenentatge que esdevenen amb sentit són relativament lents i no poden donar-se en parcel·les de temps atomitzades; que el treball en petits grups que comporta un alt grau d'experimentació és més potent i enriquidor que un treball repetitiu i instrumentalitzat; que els materials tancats ofereixen moltes menys possibilitats d'investigació i d'ajustament a la diversitat dels moments evolutius de cada infant; i un llarg etcètera que no crec necessari desgranar en aquest moment.

Tanmateix sabem més que suficientment sobre **les diferents estratègies metodològiques**, des del valor i sentit de la pedagogia dels espais, fins a la potencialitat dels projectes de treball, qui més qui menys tothom ha participat en alguna activitat de formació al voltant de totes elles, i de ben segur tenim prou coneixement acumulat per a posar-nos-hi a treballar, entenent que serà normal que apareguin dubtes i neguits que caldrà anar polint de mica en mica. Potser està menys desenvolupada la vessant dels llenguatges expressius, però sembla obvi que quantes més possibles variables els donem als infants per expressar les seves vivències, sentiments i coneixements, més elements tindrem els adults per a poder-nos ajustar a les seves peculiaritats i, en aquest sentit, sabem que els llenguatges plàstics i simbòlics són d'una gran riquesa.

. Cal **afavorir l'aprenentatge complex, que integri tots els sabers**, és a dir, el saber fer, el saber pensar, el saber ser i el saber conviure, tal i com explicita l'informe de la UNESCO per l'Educació del segle XXI¹⁹, i a més potenciar-ho des de la dimensió del plaer, i des del coneixement que incorpora el sentit

. **Desplegar un itinerari de creixement dels infants que els permeti avançar en la direcció de l'autonomia, la creativitat, el coneixement, la responsabilitat i la transcendència.** Aquest itinerari és molt fàcil d'enumerar i força més difícil de desenvolupar, però és l'itinerari cap el que hem de tendir si realment volem posar en marxa una educació que transformi el món en el que vivim. En l'etapa de creixement de la nostra societat, tal i com van les coses, el més convenient ja no és que els infants tinguin molta informació i sàpiguen moltes coses, sinó més aviat que tinguin la capacitat de saber on poden trobar aquesta informació, i els recursos necessaris per

---

¹⁹ "Educació: hi ha un tresor amagat a dins", Jacques Delors (UNESCO), Editorial Mediterrània (Barcelona 1996)

interrelacionar-les, i especialment, que tinguin la capacitat d'afrontar els reptes dels conflictes amb els que es trobaran, sense dependre excessivament dels adults, aprenent a assumir el repte d'equivocar-se i d'haver de cercar alternatives ajustades a les diferents situacions amb les que aniran ensopegant. Poder fer això d'una forma autònoma comporta la possibilitat d'esdevenir creatius. Malgrat tot no és suficient, també es necessari que desenvolupin coneixement, però un coneixement carregat de sentit, útil per a la seva vida quotidiana, i útil per interrogar-se més enllà del que resulta evident. Un infant, una persona que desenvolupa aquests aspectes esdevé, necessàriament, responsable, perquè està acostumada a fer front als paranys amb els que es va trobant, i, a la llarga, el sentit que li atorga el seu coneixement esdevé quelcom més ampli i li permet trobar també un sentit més global a la seva vida, que és la porta a la transcendència.

En els temps actuals l'escola no pot conformar-se en difondre coneixement, si volem que realment sigui quelcom significatiu per a les persones cal treballar perquè sigui possible assentar les bases per desenvolupar aquesta transcendència. Encara és un tema tabú el parlar d'espiritualitat als centres educatius, sovint confonem això amb els dogmatismes de la religió cristiana, o de qualsevol altre religió. L'ésser humà tan sols pot superar aquest antagonisme, tan sols pot deixar d'ésser esclau d'aquests diferents dogmatismes, en el cas de que hom utilitzi aquestes filosofies d'una forma dogmàtica, si té l'oportunitat de desenvolupar una consciència personal que li permeti prendre opcions ideològiques i espirituals basades en la pròpia experiència i en la corresponsabilitat del seu context de vida cultural.

. Fonamentar un context escolar en el que els infants puguin construir-se una narració de la seva història personal que possibiliti desenvolupar un sentit a la seva vida, tal i com comentava abans, que serà vàlid en la mesura que integri als altres. Com si cada procés d'un infant formés part de la seva biografia alhora que aquesta es constitueix en un esglaó més de la història del grup i de la pròpia humanitat. Aquest àmbit de la biografia, de que l'escola sigui un espai privilegiat per escriure la pròpia història dels infants, encara resulta un emergent poc desenvolupat en els contextos educatius, però sens dubte serà un dels seus paradigmes en el futur.

. Garantir les condicions pel treball en equip i la consolidació de la comunitat educativa. L'escola no pot ser un espai de compartiments estancs, això invalida gran part de la tasca que s'hi pot realitzar, i limita extraordinàriament la major part dels objectius enumerats anteriorment. Tot i que dir això sembli agosarat, avui en dia tenim alguns coneixements que ens permeten garantir que a les escoles es pugui dur a terme un bon treball en equip. Moltes de les realitats en les que els mestres vivim porten a pensar el contrari, en soc conscient, però el treball des de l'ordre, és a dir, recuperant les idees de Bert Hellinger²⁰, posen de manifest que es pot recuperar l'equilibri i la confiança en els altres si es respecten les funcions i els rols dins dels equips, i es restableix la comunicació funcional. En general vivim les situacions de comunicació en el desordre i això genera gran quantitat de malentesos.

. Cal ajustar la formació, tant la inicial com la permanent, a les necessitats reals dels educadors i educadores. Aquesta formació ha de contemplar, com a mínim, **tres vessants**: la teòrica, coneguda per tots, però una formació teòrica que sigui justificada per a donar sentit a la pròpia pràctica, no la teoria per la teoria, que és el que moltes vegades passa i que finalment queda oblidada en algun racó del nostre record, i que

---

²⁰ "Órdenes del amor", Bert Hellinger, Editorial Herder (Barcelona 2001)

més aviat genera aversió que interès; la pràctica, és a dir, una formació que permeti experimentar, que faciliti eines i situacions per dur-la a terme, que potenciï l'observació i la reflexió, que comporti el repte d'arriscar-se i equivocar-se, que faciliti la posada en marxa, d'una forma descentralitzada i autònoma, d'aquells coneixements, sabers i experiències que hom va desenvolupant; i la personal, que al meu entendre és la pedra de toc d'aquest plantejament, un tipus de formació que abasti els àmbits de la persona, des de les seves càrregues emocionals, les seves cultures contextuals, els seus valors, les seves rutines actitudinals i relacionals, ...

L'escola no és un espai terapèutic, tot i que si continuem anul·lant el desig i els interessos profunds dels infants, i després els volem recuperar, els volem salvar, per dir-ho d'alguna manera, no hi haurà un altre remei que així sigui. Malgrat l'escola no és un espai terapèutic sabem que la nostra funció, en molts casos, i cada vegada més, té una vessant terapèutica. Per a no confondre la nostra intervenció i el paper de l'escola, no hem de caure en el parany de fer de l'escola un espai de tipus terapèutic però, paradoxalment, per aconseguir això, cal que nosaltres, els educadors i educadores, haguem passat per un procés terapèutic. A ningú se li escapa, per si això que dic li resulta excessivament frapant, que els contextos de les aules i les característiques dels infants que tenim en elles, no tenen res a veure amb els que teníem fa deu o quinze anys. La funció de l'escola està en constant procés de canvi i, malgrat la seva funció principal ha de continuar sent la d'afavorir l'aprenentatge dels nens i nenes, no es pot deixar de banda l'objectiu global del seu creixement personal harmònic.

És en aquest sentit en el que apareix la necessitat de que, sense fer directament teràpia a l'escola, la nostra intervenció sigui de per sí terapèutica. Això vol dir que, a banda de fer una formació personal que ens permeti conèixer-nos millor a nosaltres mateixos, que ens permeti diferenciar allò que ens arriba dels infants d'allò que pertany a la nostra pròpia història personal i afectiva, en alguns moments del nostre procés formatiu caldrà que participem d'enfocaments més terapèutics que podem diversificar segons les nostres pròpies preferències i necessitats, és a dir, des de la via corporal, des de la via dinàmica (amb la psicoanàlisi), des de la via relacional (amb l'abordatge de la Gestalt, el sistèmic i la teràpia familiar).

Per a tenir les emocions al punt, com diu en Sebastià Serrano, per a poder-nos mantenir en la distància i la claredat necessària per a no confondre'ns amb l'emocionalitat dels infants, i de totes les proves i paranys en les que ens posen (no oblidem mai que els infants que ens provoquen solen ser els infants que més confien en que serem capaços de filtrar els seus neguits i malestars), cal que haguem passat per processos d'anàlisi personal significatius, si no és així tenim tendència a donar respostes estereotipades, Si no volem córrer cap risc per la nostra pròpia seguretat emocional, o a donar respostes desajustades, hem de poder evitar deixar-nos portar per les nostres pròpies mancances afectives, i això no pot fer-se d'altra manera que amb aquest treball personal del que parlo.

Soc conscient de que aquest aspecte és delicat i que caldria aprofundir-hi una mica més, en aquest moment tan sols volia introduir-lo i caldrà que sigui un tema a tractar amb més solemnitat en un altre moment. En definitiva, però, el que voldria deixar emmarcat és que als educadors ens resulta indispensable participar d'una formació personal que ens permeti actuar a l'escola des de la perspectiva del creixement personal dels infants i, en aquesta direcció, diferenciar que és l'educador o l'educadora el que ha de fer un procés terapèutic per tal de que l'educació tingui una vessant terapèutica i reparadora pels infants, evitant fer de l'escola un espai eminentment terapèutic, encara.

Encara diria més. Malgrat pugui córrer el risc de no ser del tot comprès en aquests moments, tinc la impressió d'estar davant d'un encreuament socio-educatiu en el que caldrà prendre decisions professionals molt importants pel nostre futur immediat. És a dir, o ens pugem a aquest tren o el deixem passar i ens busquem una altra feina; sinó farem un mal servei als infants i a nosaltres mateixos. Hi ha moltes feines dignes de ser desenvolupades. Disculpeu aquest atreviment.

Idees i propòsits finals

Fins ara no he anomenat en cap moment el títol d'aquest document. Al meu entendre la **Pedagogia Sistèmica** és aquella què, bevent dels principis de la complexitat, submergint-se en les seves paradoxes i incerteses, té present les implicacions sistèmiques que es donen en qualsevol context relacional, i cerca seguir els processos essencials per a l'autorealització de les persones amb una profunda vocació transformadora del que és individual i del que és comunitari. En l'actualitat es posa en evidència que les relacions personals, i també les educatives, estan en una situació crítica. Sovint això és degut a que les persones tenim posada la mirada en direccions que no són les més adequades pel nostre desenvolupament harmònic, i això té a veure, en gran mesura, amb la manca d'ordre en els contextos relacionals dels que parlem. La Pedagogia Sistèmica, en aquest sentit, cerca complementar allò que està vinculat amb els aspectes inherents a la pràctica educativa, i amb el que té que veure amb el funcionament de les relacions que es donen en aquesta pràctica. Una altra forma de dir-ho seria imaginar-nos el coneixement com a estratègia de creixement.

Moltes vegades ens hem plantejat si les pedagogies són necessàries. En paraules del Mauricio i la Rebeca Wild, la pedagogia no hauria d'existir des de la perspectiva de que és una anticipació del que ha d'esdevenir, i això limita les possibilitats d'allò que ha de passar, i si ho recordeu, abans parlàvem dels riscos d'una anticipació inconscient si volem atendre convenientment els processos de vida dels infants. Si som capaços de donar-li una altra dimensió, la pedagogia pot ser-nos d'utilitat. Cadascú, però, és lliure, i fins i tot té l'obligació, de construir la seva pròpia síntesi, d'anomenar i practicar la seva pròpia pedagogia, tenint cura de respectar altres maneres de fer i pensar per tal de que entre tots puguem construir un paradigma pedagògic ric i innovador, que jugui a favor d'una educació més integral.

Volia arrodonir aquest apartat amb una història que vaig llegir en un dels llibres de les anècdotes d'un savi oriental que es diu Nasrudine²¹:

En certa ocasió es trobaven quatre nens intentant repartir-se un grapat d'avellanes que els havien regalat. No acabaven de trobar la manera de fer-ho i passava per allà aquest savi reconegut, i els va semblar que ell els podria ajudar, donada la seva fama de persona intel·ligent. Al plantejar-li la seva inquietud el savi els va preguntar com volien que fes la repartició, a la manera de Deu o a la manera dels homes. Tots quatre al mateix temps, i sense dubtar-ho, van dir que a la manera de Deu. Nasrudine així ho va fer i li va donar al primer nen la major part de les avellanes, al segon la major part de les que quedaven, al tercer una bona part de la resta i al quart n'hi van quedar un parell o tres. Va girar-se, i quan començava a marxar, els nens el van cridar tot enfadats increpant-lo perquè no havia sigut just amb el repartiment. El savi va tornar-se a girar i els va dir: vosaltres m'heu dit que ho fes segons la forma de Deu, i així he actuat, si ho hagués fet segons la forma de l'home possiblement us hagués donat a cadascú una quantitat semblant, mirant de que fos exacte. Dit això se'n va anar.

---

²¹ "Ocurrencias Nasrudine", Hodge, Editorial Paidós

Cadascú pot treure les seves pròpies conclusions d'aquesta història paradoxal, no voldria contaminar-vos amb la meva interpretació, però tot i així voldria dir algunes coses. La complexitat comporta, a banda de poder assumir un major grau d'incertesa, en favor d'un major grau de coherència i significativitat, el fet de que no ho hem d'entendre tot, de fet no podem comprendre-ho tot, no cal que tot estigui lligat, com més volem lligar les coses més ens allunyem de les forces vitals, més lògiques i racionals ens semblen, però més desvitalitzats ens sentim per afrontar el repte del propi viure. Mauricio i Rebeca Wild diuen també: l'important no són els nens, són els processos de vida, al respectar-los respectem profundament als nens, i nosaltres podem dir, l'important no és l'educació, és la mateixa vida, si vivim una vida bona, si ajudem als infants a viure una vida rica, l'educació assolirà les seves fites més preuades. Així, doncs, és com ajudarem als infants a créixer i convida en un món complex, tal i com suggereix el propi títol de les Jornades. Tanmateix, aquí trobem una de les claus significatives per respondre a la pregunta inicial de per què continuem deixant-nos enredar, i de com podem enfrontar aquest repte.

A més a més, seguint amb la història de les avellanes, qui té la garantia de que aquell que té la major part de les avellanes serà més feliç, o sabrà disfrutar-les més que el que en té tan sols dues o tres?, a banda del fenomen associat a la idea de justícia, que és, d'alguna manera, una fantasia, en el sentit de que allò que pot ser just per uns pot ser que no ho sigui per d'altres, segons el model de consciència en el que cadascú es mou. Més que de la justícia en abstracte caldria parlar, en paraules de Maturana, de la idea de fer-se responsables de les pròpies accions en relació a les accions dels altres. En una societat en la que prevalguessin els protocols de reconeixement per sobre dels de poder no seria tan important parlar de justícia, en una societat on la paraula justícia és tan important segurament és perquè és una societat profundament injusta.

Biologia del conèixer i de l'aprenentatge

Per acabar aquesta reflexió m'agradaria deixar constància de les paraules de Maturana²² sobre algunes de les qüestions plantejades. Ell, millor que ningú, ha sabut expressar el paper que juguen les emocions en els processos de creixement de les persones, que tenen que veure, també, amb l'aprenentatge i el coneixement. Estic convençut que seran paraules que deixaran una empremta perdurable en el vostre cor:

“No es la razón la que guía lo humano, es la emoción. Los desacuerdos nunca se resuelven desde la razón, se resuelven desde la cordura. No es cierto que los seres humanos somos seres racionales por excelencia, somos, como mamíferos, seres emocionales que usamos la razón para justificar u ocultar las emociones en las cuales se dan nuestras acciones. Esto no es una desvalorización de la razón, es una invitación a darnos cuenta de que somos en el entrelazamiento del razonar y el emocionar en el vivir cotidiano, y a hacernos responsables de nuestros deseos.

¿Qué se espera de la Educación? La tarea de la Educación tiene que ver con el tipo de mundo que queremos vivir. La Educación se da en la convivencia social. La emoción que funda lo social, que hace posible esa convivencia, es el amor. Las emociones son disposiciones corporales dinámicas que especifican el dominio en que nos movemos en nuestro hacer, y que constituyen como acciones a nuestro hacer. Si uno mira la historia de lo humano, uno descubre que lo humano se constituye, en la convivencia social en que surge el lenguaje, y esa convivencia se da en la aceptación del otro, no en la agresión. Y tanto es así que el noventa y nueve por ciento del sufrimiento humano viene de la negación del amor.

---

²² Ho trobareu, amb el text original, aquest és una síntesi, en un dels capítols del llibre “El sentido de lo humano”

*Pienso que es posible educar responsablemente sólo si uno se hace cargo de la participación que uno tiene en el mundo que trae a la mano en la convivencia con el otro, ya sea como educador uno y el otro como educando, o viceversa, sin hipocresía, sin fingir que se está con el otro en la aceptación, cuando no se está. **La educación responsable requiere reconocer que el amor es su fundamento.***

Generalment, després d'una xerrada com la que recull aquest document, hom proposa si hi ha preguntes o dubtes per aclarir. En aquesta ocasió us vaig proposar que aquest moment no hi fos. Us vaig comentar que m'agradaria que passés una estona perquè el que havíem parlat comencés a deixar el seu pòsit i es podés iniciar algun efecte, en la direcció i el sentit que fos. També us vaig demanar que al sortir no féssiu massa esforços per tractar d'intel·lectualitzar moltes de les coses plantejades, ja que em semblava important que fos un moment per saludar a la gent que feia dies que no veieu i per començar a crear uns vincles personals que havien de caracteritzar el tarannà del conjunt de les Jornades.

Aquesta idea estava vinculada a l'objectiu de que al llarg dels dos dies que varen durar les Jornades hi hauria prou oportunitats per polemitzar, plantejar interrogants, compartir experiències i certituds, i que per això s'havien previst diferents tipus d'activitats, i també estaven pensades des de la dimensió del canvi. És possible que algunes de les idees que vaig exposar fossin contradictòries, polèmiques, difícils de pair, ..., en tot cas el que tinc molt clar és que els processos de canvi són lents i necessiten viure's en el moment adequat per a cadascú, per a cadascuna. Un dels propòsits de la meva intervenció era, més que pretendre provocar un canvi immediat, que hagués sigut molt pretensions per la meva part, generar un impuls en la direcció del canvi, i aquest impuls ha de néixer d'algunes coses que trontollen i han de ser reequil·librades.

En tot cas, reitero l'agraïment que ja explicitava en l'inici d'aquest escrit, i us desitjo un curs escolar, i un itinerari professional i personal, que sigui el més ric i engrescador possible. En el meu interior confio plenament en que així pot ser, aprofiteu del meu convenciment allò que us pugui ser d'utilitat, i prescindiu de qualsevol altra cosa que no us hagi resultat significativa.

Carles Parellada Enrich (ICE UAB)
Esparreguera a 8 de novembre del 2004

Alguns llibres que encara no havia comentat

Protocolos de poder o reconocimiento

Ruth Swartz (Ediciones Iberoamericanas – Chile 1985)

Emociones y lenguaje en educación y política

Humberto Maturana (Ediciones Dolmen/Oceano - Chile 90)

El regal de la comunicació

Sebastià Serrano (Edicions Ara – Barcelona 2002)

Si supieran cuanto los amo

Jirina Prekop y Bert Hellinger (Editorial Herder – BCN 03)

Cambiar la educación para cambiar el mundo

Claudio Naranjo (Ediciones La LLave – Vitoria 2004)

Volver a casa: recuperación del niño interno

John Bradshaw (Los libros del comienzo – Madrid 94)

La trama de la vida

Fritjof Capra (Anagrama – Barcelona 1998)

Los patitos feos

Boris Cyrulnik

Editorial Gedisa

El murmullo de los fantasmas

Boris Cyrulnik

Editorial Gedisa

La felicidad es posible

S. Vaninstendael i J. Lecomte (Gedisa – Barcelona 02)

Paz, amor y autocuración

Bernie Siegel (Ediciones Urano – Barcelona 1990)

Eres uno de nosotros

Mariane Franke-Gricksch (Editorial Alma Lepik (buenos Aires 2004)

La ética en el pensamiento y obra pedagógica de Loris Malaguzzi

Alfredo Hoyuelos, Ediciones Octaedro-Rosa Sensat (Barcelona 2004)

Las siete leyes del caos

John Briggs y F. David Peat, Editorial Grijalbo (Barcelona 1999)

El árbol del conocimiento

Humberto Maturana y Francisco Varela, Editorial Debate (Madrid 1996)

El hombre en busca de sentido

Victor E. Frankl, Editorial Herder 1979